

TALLINNA REAALKOOL

TEISI-LIIS VAIK

11.B KLASS

ANDRUS KIVIRÄHA ROMAANI „REHEPAPP EHK NOVEMBER“ TEGELASTELE OMANE STIIL JA SÕNAKASUTUS

JUHENDAJA: KRISTI KOIT

SISSEJUHATUS

Ühes intervjuus nentis Andrus Kivirähk vastuseks küsimusele, miks ta kirjutab väikestest inimestest, et inimestena polegi suurt vahet, kas rääkida ministri või nõudepesijaga. Kirjanik ei osanud öelda tema kirjandusteadlaste poolt kiidetud inimeste vaatlemisoscuse päritolu ning rõhutas oma fantaasia vajalikkust. Käesoleva uurimistöo autori arvates on selleks mõrdiks huumor.

Käesoleva uurimistöo eesmärk on analüüsida Andrus Kiviräha romaani „Rehepapp ehk November“ tegelaste kõnet ning seostada seda Viktor Raskini semantilise huumoriteooriaga.

Uurimistöös kasutakse uurimismeetodina keelelist analüüsi. Analüüsitakse „Rehepapi“ tegelaskõnet iga tegelase kaupa. Uurides erinevaid dialooge ja monolooge, analüüsitakse iga tegelase kõnestiili, tuues välja neile omaseid sõnu ja väljendeid. Muu hulgas jälgitakse, kas teose vältel toimub tegelaskõnes areng.

Töö peamisteks allikateks on Andrus Kiviräha romaan „Rehepapp ehk November“ ja Arvo Krikmanni Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna magistriastme kursuse „Rahvahuumor“ õppematerjalid. Seejärel võrreldakse „Rehepapi“ tegelaste kõnet Viktor Raskini semantilise huumori teooriaga. Eelnevaid uurimusi Kiviräha teoste keelekasutuse kohta autorile teadaolevalt pole.

Töö on jaotatud neljaks peatükiks. Esimeses peatükis defineeritakse huumor kui nähtus ning kirjeldatakse huumoriteooriaid ja nende liigitust. Teises peatükis antakse ülevaade Andrus Kivirähast kui kirjanikust ja tema stiilist. Samuti kirjeldatakse romaani ülesehitust ning

romaanist inspireeritud teatritekste. Tuuakse välja žanriliigituse probleem ning pakutakse uue mõistena folkloorset romaani. Kolmandas peatükis on „Rehepapi“ tegelaste individuaalne keeleline analüüs, kus tuuakse välja neile omane stiil ja sõnavara. Neljandas peatükis analüüsitakse tegelaskõne tunnuseid ning võrreldakse neid vene lingvisti Viktor Raskini semantilise huumoriteooriaga.

Autor soovib tänada enda juhendajat õpetaja Kristi Koitu heade mõtete, tagaside ja töö vormistuse ja viimistlemise juures abiks olemise eest.

SISUKORD

1. HUUMORI MÕISTE JA TEOORIAD	4
1.1. Huumori mõiste	4
1.2. Huumoriteooriad.....	5
2. AUTORI JA TEOSE OLEMUS	8
2.1. Andrus Kiviräha kui kirjaniku taust, võrdlus maailmakirjandusega	8
2.2. „Rehepapp ehk November“	10
2.3. Folkloorne romaan	11
2.4. Kokkuvõte.....	13
3. TEGELASTE ANALÜÜS	13
3.1. Öuna-Endel	13
3.2. Lumememm	14
3.3. Rehepapp.....	15
3.4. Imbi ja Äрни	16
3.5. Räägu Rein	16
3.6. Räägu Liina	17
3.7. Koera Kaarel	18
3.8. Sulane Jaan	19
3.9. Muna Ott.....	20
3.10. Kratt Joosep	21
3.11. Aida-Oskar	21
3.12. Kubjas Hans	22
3.13. Toapoiss Ints	23
3.14. Toatüdruk Luise.....	23
3.15. Vanapagan	24
3.16. Nõid	25
3.17. Katk	26
3.18. Kiltri Lembit.....	26
3.19. Timofei.....	26
3.20. Tondid	27
3.21. Kõrtsmik	28
3.22. Kirikuõpetaja Moosel ja tema toatüdruk Rosalie.....	28
3.23. Kokkuvõte.....	29
4. TEGELASKÕNE KOONDANALÜÜS	29
4.1. Viisakus ja vulgaarsus.....	29
4.2. Rikkus ja vaesus	30
4.3. Rumalus ja intelligentsus	30
4.4. Jumalikkus ja põrgulikkus	31
4.5. Tegelaskõne analüüsi kokkuvõte	31
KOKKUVÕTE	31
ABSTRACT	32
KASUTATUD MATERJALID	33

1. HUUMORI MÕISTE JA TEOORIAD

Käesolevas peatükis käsitletakse huumorit kui nähtust ja huumoriteooriaid. Kuna eelnevad huumorialased uurimused on näidanud, et iga uurija mõistab ning defineerib huumorit erinevalt, sõnastatakse esiteks peatüki alguses huumori mõiste. Samuti kirjeldatakse erinevaid huumori esinemise vorme. Peatüki teises osas antakse ülevaade huumori uurimisest ning huumoriteooriatest. Tuuakse välja olulisemad huumori uurijad ning nende hüpoteesid, sh Viktor Raskini semantiline huumori teooria.

1.1. Huumori mõiste

Huumor on subjektiivne nähtus, mis sõltub paljudest erinevatest aspektidest. Kõige olulisem mõjutaja on inimene oma maailmapildi, kasvatus, rahvuse, vanuse ja sooga. Mõnele inimesele meeldivad nn jalaga tagumikku tüüpi naljad, teisele aga huvitav sõnamäng. Samas sõltub huumor ka situatsioonist, st ajajärgust ja keskkonnast, kus teda esitletakse. Noorem põlvkond ei pruugi mõista kõiki nalju, mida tehti 30 aastat tagasi. Igatahes on huumor keeruline fenomen, mida erinevate erialade esindajad on enda jaoks erinevalt lahti mõtestanud.

Huumor on igapäevane nähtus, kus inimosaline leiab, et mingi kuuldeline või visuaalne stiimul on naljakas. Sellist situatsiooni nimetab lingvist Viktor Raskin huumoriaktiks. Akti toimumiseks on vajalik inimosaline või -osalised, stiimul ehk midagi peab juhtuma, inimosalise eelnev elukogemus, inimosalise psühhotüüp, füüsiline ümbrus ehk keskkond, kus akt toimub, inimosalise sotsiaalne ja kultuuriline taust. (Krikmann 1985: 2)

Huumor võib olla verbaalne, visuaalne või füüsiline (EE 1988 s.v. huumor). Verbaalse huumori alla kuuluvad humoreskid, anekdoodid, naljandid, sõnamängud, keerdküsimused aga ka iroonia, grotesk, püstijalakomöödia jne. Visuaalne huumor (ingl *sight gag*) on kõik, kus huumorikas sisu sõltub pigem nägemisest kui kuulmisest ehk huumorikas sisu antakse edasi sõnu kasutamata. Tihti on visuaalse huumori stiimuliks midagi füüsiliselt võimatut või ootamatu kokkusattumus. Situatsiooni loogilise lõpplahenduse asemel interpreteeritakse alternatiivne lahendus. Visuaalse huumori alla kuuluvad silmapetted ja piltmõistatused ning seda kasutatakse mustkunstis, filmikunstis, etendustes jne. (What is...: 2014) Füüsilises komöödias manipuleeritakse inimkehaga nii, et see mõjub naljakalt. Charles Chaplin sai kuulsaks tänu oma filmides kasutatavale füüsilisele komöödiale. Samuti kuuluvad füüsilise huumori alla klounid, miimid, farss ning paljud laste animaserialid nagu näiteks „Tom ja Jerry“, „Oota Sa!“ jms. (History of ...:2014) Siiski ei saa alati määratleda, et huumoriakti stiimuliks on ainult

verbaalne, visuaalne või füüsiline aspekt. Pigem saavutatakse naljakus neid omavahel sidudes, mille näiteks on koomiksid või humoorikad animatsioonid, kus naljakuse annavad edasi nii tegelaste kõne, väljanägemine kui ka liikumine.

1.2. Huumoriteooriad

Teaduslikult on huumorit uuritud üle 100 aasta. Põhiliselt püütakse välja selgitada, mis on huumor, mis on selle sotsiaalsed funktsioonid ning mida võib pidada naljaks ja naljakaks. Uurimise suunad võib lahterdada nelja suuremasse rühma: psühholoogiline lähenemine, sotsioloogiline lähenemine, huumoriteooriad ja huumor sõna- ning pildikunstis. Huvi huumoriteooriate vastu tekkis 1980. aastatel, kui sooviti leida ühtset universaalset teooriat, mis võiks olla aluseks järgnevatele uurimustele. Reaalsuses pole aga huumoriuurijad rohkete uuringute ja analüüsimise tulemusena isegi definitsioonides kokkuleppele jõudnud. Iga uurija pakub välja erinevaid definitsioone mõistetele enda valdkonnast lähtuvalt. (Laineste 2003: 3)

Teksti naljakuse põhjuse leidmisele on lisaks psühholoogidele, neuroloogidele, pedagoogidele, antropoloogidele ja paljudele teistele keskendunud ka lingvistid. Mitmed lingvistid, k.a vene professor Viktor Raskin jaotab lingvistilised huumoriteooriad kolme suurde rühma: kognitiiv-tajumuslikud, sotsiaalkäitumuslikud ja psühhoanalüütilised. (*Ibid.*: 7)

Tegelikkuses on enamik huumoriteooriaid seotud väga paljude erinevate valdkondadega, mis ei võimalda neid sellisel viisil liigitada. Tänapäeva uurijad usuvad, et huumor ise on liiga suur ja mitmetasandiline fenomen, mida pole võimalik suruda ühte universaalse teooria mudelisse. (Krikmann 2006: 2)

1.2.1. Kognitiiv-tajumuslikud teooriad

Kognitiiv-tajumuslikud, teisisõnu inkongruentsi teooriad on seotud kokkusobimatuse ideega. Saksa filosoof Arthur Schopenhauer väidab, et naeru põhjuseks on äkiline kokkusobimatustaju mingi mõiste ja tema abil mõeldud reaalse objekti vahel. Naeru metsikus sõltub otseselt inimosalisest – mida suurem ja ootamatum on inimosalise arvates inkongruents mõiste ja objekti vahel, seda tormilisem on naljale järgnev naer. „Kui seevastu midagi reaalselt ja kaemuslikku viiakse vaimuvaese kavatsuslikkusega tema vastandi mõiste alla, siis tekib lame labane ironia. Üksnes lapsed ja harimatud inimesed naeravad selle üle, sest siin on inkongruents mõeldu ja kaemusliku vahel totaalne.“ (Schopenhauer 1992: 1666) Austria

neuroloog Sigmund Freud on öelnud, et nali on mäng ideede ja mõtetega ning nalja tunnusjooneks on võime leida sarnasusi erinevuste vahel (Krikmann 1985: 12).

Inkonkurentsi teoreetikud väidavad samuti, et kõige olulisem nalja juures on puänt. Puänt on üks nalja elementidest, mis võib sisaldada esmapilgul tähtsusetut mõistet, mitte ühtida eelnevaga, avada uue mõttesuuna jne. Kahjuks määrab nn üllatusmoment tõsiasja, et üldiselt pole nali teistkordsel kuulmisel enam naljakas. (*Ibid.*: 12)

1.2.2. Sotsiaal-käitumuslikud teooriad

Sotsiaalkäitumuslikke ehk üleolekuteooriaid võib pidada esimesteks teooriateks, mille ideid oli juba antiikfilosoofidel. Sotsiaalkäitumuslike teooriate põhjal on huumor seotud vaenulikkuse, üleoleku, kurjuse, agressiooni, pilke ja halvaksnuga. Idee järgi rõhutab nali inimosalise sageli negatiivset suhtumist objekti suhtes. See tähendab, et huumor on alati suunatud mingi isiku või inimgrupi, tavaliselt etnilise, poliitilise või soolise grupi suunas.

Juba filosoof Platon ütles, et koomilise rahulduse juured on kurjus ja kadedus. Inimesed naeravad teiste üle rõõmust, et nad ei pea ise antud situatsiooni läbi elama. Thomas Hobbes on 17. sajandi inglise politoloog ja filosoof, keda peetakse esimese üleolekuteooria rajajaks. Hobbes väidab, et inimesed naeravad nende üle, keda nad peavad endast kehvemaks kas siis majanduslikus / hariduslikus jm mõttes. (*Ibid.*: 13)

Dolf Zillmann ja Joanne R. Cantor arendasid 1977. aastal välja dispositsiooniteooria, mille järgi on huumorile antav hinnang pöördvõrdeline hoiakuga naeru objekti suhtes ning võrdeline huumorit tekitava agendi suhtes. See tähendab, et parim huumor on see, kus naerja sõbrad häbistavad tema vaenlasi. (*Ibid.*: 13)

1.2.3. Psühhoanalüütilised teooriad

Kergendus-, leevendus-, lõõgastus ehk psühhoanalüütilised teooriad keskenduvad huumori mõjule inimosalise suhtes. Teoreetikud väidavad, et naer vabastab vaimset energiat ja kindlustab niimoodi võime säilitada elutegevust ja funktsioneerimist pinge või pingutuse järel. (Krikmann 1985: 14) Sigmund Freud, kes on leevendusteooria rajaja, väidab, et naerma ajavad situatsioonid on nauditavad sellepärast, et need säästavad vaimset energiat. Kui inimene on pinges ning teda aetakse samal ajal naerma, peab ta keha hakkama saama kahte

tüüpi emotsioonidega – pinge ja rõõmuga. Sellisel juhul aitab naer pinget alandada ning seda naeru nimetatakse leevendusnaeruks. (Bardon 2005: 10)

Mary Rothbart väidab, et inimene naerab siis, kui ta on kogunud sellist ärritust, mida ta peab ohutuks või tähtsusetuks. Kui ärritus on liiga tugev ning inimene peab seda endale ohtlikuks, ei järgne aktiivne naeru. (Krikmann 1985: 14)

1.2.4. Semantiline huumoriteooria

Semantiline huumoriteooria on Viktor Raskini välja töötatud teooria, mis püüab seletada, miks on teatud tekstid naljakad. Teooria toetub skripti kontseptsioonile ehk tekstis käsitletavatele teemadele. Viktor Raskini põhihüpotees on see, et teksti naljakaks määramisel peab tekstis olema täidetud kaks tingimust. Esiteks peab tekst olema täielikult või osaliselt kokkusobiv kahe erineva skripti ehk teemaga. Teiseks peavad need kaks skripti olema omavahel mingil määral vastandlikud, aga ka mingil määral kattuvad. See tähendab, et tekstis peab olema kasutatud kahte erinevat teemat, mis on teineteise vastandid. Raskin toob näidetena välja ligi 20 erinevat skripti, näiteks tegelik / mittetegelik, elu / surm, seks / impotentsus jm, mis kirjeldavad tema sõnul kõigi naljade ülesehitust. Seejuures väidab Raskin, et naljad, mis ei sobi tema loodud mudelisse, ei ole ja ei saagi olla huumorikad. Kahjuks suudab ta oma teooriat tõestada ainult üht tüüpi naljade näitel. (*Ibid.*: 1)

Raskini teooria on sarnaselt inkongruentsi teooriatele üles ehitatud vastuolule ja vastandlikkusele. Inkongruentsi teooriad väidavad, et naljad on ainult sellisel juhul huumorikad, kui need sisaldavad vastuolu või kokkusobimatuse ideed. Sama printsiipi jälgib ka tegelikult Raskin, kuid tema sõnastab selle täpsemalt. Semantilise teooria kohaselt peab vastuolu tekkima naljas kasutatavate skriptide vahel. Samas peavad need skriptid olema ka osaliselt kattuvad. Võib öelda, et kuigi Raskin üritas välja arendada täiesti uut teooriat, suutis lingvist luua ainult inkongruentsi teooriate edasiarenduse.

Raskini semantiline huumoriteooria on keelelise analüüsi aluseks, mida käesolevas uurimistöös kasutatakse.

1.2.5. Kokkuvõte

Huumor on igapäevane nähtus, mis sõltub põhiliselt inimesest endast ja teda ümbritsevast keskkonnast. Peamiselt eristatakse verbaalset, visuaalset ja füüsilist huumorit. Samas on

huumor tunduvalt mitmetasandilisem fenomen, mis võimaldab huumoriuurijatel jõuda väga eriilmeliste järeldusteni. Peamiselt võib eristada kolme tüüpi huumoriteooriad: kognitiiv-tajumuslikud, sotsiaalkäitumuslikud ja psühhoanalüütilised. Viktor Raskini enda arvates ei kuulu tema teooria ühegi nende kolme alla, kuid tema järeldusi analüüsides võib semantilist teooriat liigitada kognitiiv-tajumuslike ehk inkongruentsi teooriate alla.

2. AUTORI JA TEOSE OLEMUS

Käesolev peatükk annab ülevaate Andrus Kivirähast ning romaanist „Rehepapp ehk November“. Esiteks avatakse Kiviräha kui kirjaniku tausta. See sisaldab lühikest ülevaadet tema elust ning nimetatakse autori olulisemad teosed. Seejärel võrreldakse Kivirähka maailmakirjandusega ehk täpsemalt võrreldakse autori käekirja briti fantaasiakirjaniku Terry Pratchetti omaga. Peatüki teises osas kirjeldatakse üldiselt romaani sisu ja ülesehitust ning määratakse romaani žanr.

2.1. Andrus Kiviräha kui kirjaniku taust, võrdlus maailmakirjandusega

Andrus Kivirähk on eesti kirjanik, näitekirjanik ja prosaist. Ta on sündinud 17. augustil 1970 Tallinnas. 1988. aastal lõpetas Kivirähk Tallinna 32. keskkooli ning oma õpinguid jätkas Tartu Ülikoolis ajakirjanduse erialal. Hetkel töötab Kivirähk Eesti Päevalehes kolumnisti ja arvamislehekülje toimetajana. (Estonian Literature Centre'i koduleheküljel) Koos Mart Juurega on Kivirähk olnud juba viimased 20 aastat populaarse Raadio 2 saate „Rahva oma kaitse“ saatejuht. Saade põhineb Juure ja Kiviräha omavahelisel improvisatsioonilisel dialoogil, kus arutletakse nädala sise- ja välispoliitika sündmuste üle. (Raadio 2 koduleheküljel)

Kivirähk on kirjutanud üle 50 stsenaariumi, näidendi ja proosateose. Tema tähtsamate proosateoste hulka kuuluvad „Ivan Orava mälestused ehk Minevik kui helesinised mäed“, „Rehepapp ehk November“, „Mees, kes teadis ussisõnu“, „Jumala lood“ ja „Maailma otsas. Pildikesi heade inimeste elust“.

Lisaks proosateostele on Kivirähk kogunud tuntust näitekirjanikuna. Üks tema populaarsemaid näidendeid on „Eesti matus“, mille esietendus toimus 8. juunil 2002. aastal Eesti Draamateatris. Etendus osutus nii populaarseks, et seda on mängitud üle 200 korra. Draamateatri etendus pälvis 2005. aastal ka žürii preemia Balti teatrifestivalil „View 2005“. (Eesti Draamateatri koduleheküljel)

Kõige viimase näidendi „Köster“ lavastas Kivirähk ise Tallinna Linnateatris ning esietendus toimus 1. septembril 2016 Hobuveskis. „Köster“ on monolavastus, mille peaosatäitja on Peeter Tammearu ning see on inspireeritud Oskar Lutsu teosest „Kevade“. (Programmiline köster: 2016).

Andrus Kivirähka peetakse elavaks klassikuks, kelle lugejaskonna moodustavad nii lapsed kui ka täiskasvanud. Kiviräha stiil kõnetab nii praeguse aja Eesti inimesi kui ka teiste kultuuriruumide esindajaid, kes on Kivirähaga tutvunud tõlgete kaudu. Oma olemuse ja fantaasiamaailma poolest võib Kivirähka võrrelda Terry Pratchettiga, kes viljeles samuti elutervet musta huumorit. Pratchett oli maailmakodanik, kes ei kannatanud kitsarinnalisust ja rumalust, kusjuures sama kehtib Kiviräha kohta. Näitena võib tuua „Jumala lugude“ kogumiku, mis koosneb Eesti Päevalehe arvamusveerus nime all „Jumal, taevane valitseja“ ilmunud juttudest, kus Jumal läbi absurdiprisma kiidab ja manitseb ristirahvast. Üldiselt satuvad Jumala kriitika alla poliitikud ning avaliku elu tegelased, kelle otsuseid ja tegemisi Jumal avalikult analüüsib ning seeläbi ülejäänud Eesti rahvale õpetussõnu jagab.

Samuti vajab mõlema kirjaniku teoste lugemine mingil määral eelnevaid algteadmisi. Terry Pratchetti puhul tuleb kursis olla briti popkultuuri ja erinevate kristliku maailma tegelaskujudega, et mõista teostes esinevaid nalju ja viiteid. Kiviräha puhul tuleb teada nii eesti folkloorile omaseid müüte ja mütoloogilisi olendeid kui ka maailmaklassikuid, kelle tsitaate, tegelasi ja ideid Kivirähk kasutab. Samas on mõlema kirjaniku teosed nauditavad ilma eelnevate teadmisteta, kuid sellisel juhul ei pruugita teost sügavuti mõista.

Mõlemal kirjanikul on omapärane käekiri, mis on üheks nende populaarsuse põhjuseks. Juba paari rida lugedes saab aru, kelle kirjutatud teosega on tegu. Pratchett kasutas oma teostes joonealust viitamist, mis olid osaliselt objektide või kohtade selgitused, kuid ka jutustaja kommentaarid romaani situatsioonidele. Tihti on tema teoste tegelaste või objektide nimed, pealkirjad ja nimetused kalambuurid või viited erinevatele reaalselt eksisteerinud isikutele ja erinevate rahvaste kultuuridele. Kõige põnevamad on Pratchetti suurte tähtede, väikeste tähtede aga ka jutumärkide kasutus vastavalt tegelastele. Kettamaailma sarjast tuttav tegelane Surm kõneleb alati trükitähtedes ja ilma jutumärkideta, et justkui näidata surma kui tegelase sisenemist lugeja mõtlemisse. (White knowledge...: 2002)

Kiviräha käekirjale on omane teiste autorite kirjutatud lugude elementide kasutamine, et omas võtmes uus lugu jutustada. Näitena võib tuua Kiviräha „Vargamäe vanad ja noored“, mille pealkiri on viide Tammsaare teosele „Vanad ja noored“. Vahel kasutab Kivirähk ka teiste autorite loodud süžeeiliini, et jutustada hoopis teistsugune lugu. Näitena võib tuua näidendi „Köster“ – tegelane ja taust on Oskar Lutsu looming, aga jutustatav lugu Kiviräha oma. Lisaks eelistab Kivirähk kirjutada väikestest eesti inimestest. Tema teostes pole üldiselt suuri

kangelasi ja kangelastegusid, vaid ta kujutab tavalisi inimesi elamas oma igapäevast elu. „Eesti matuses“ on koos eesti stereotüübid ja stereotüüpsed situatsioonid, millele on n-ö vint peale keeratud. Samas suudab peaaegu iga teatriküaline tuua paralleele enda isiklikust elust, mis ühtivad laval nähtavate absurdsete situatsioonidega.

Kiviräha populaarsuse puhul on mänginud rolli tema pidev osalemine meedias nii kirjutaja kui ka meediaobjektina. Kord nädalas Eesti Päevalehte arvamusveeru kirjutamine või „Rahva oma kaitses“ üles astumine hoiavad teda pidevalt meedia huviorbiidis, mis on teinud Kivirähast rahvakirjaniku. Huvi tema kui kuulsuse vastu ei raage ning olenemata tema järgnevate raamatute kvaliteedist, on nende järele alati nõudlus. (Klettenberg 2005: 82)

2.2. „Rehepapp ehk November“

Kultusromaan „Rehepapp ehk November“ on Kiviräha 2000. aastal ilmunud romaan. Teos oli 2001. menukaim raamat ning tegi Kivirähast 2000. aastate loetuima kirjaniku. Kivirähka premeeriti romaani eest Virumaa kirjanduspreemia, Tammsaare romaanipreemia ja Kultuurkapitali proosapreemiaga. 2001. aastal lavastas Kivirähk ise „Rehepapi“ ainetel valminud esimese etenduse Draamateatris. 2013. aastal lavastati Vanemuises romaani ainetel samanimeline ooper, mille muusika autoriks on Tauno Aints ning libreto kirjutas Urmas Lennuk. 2017. aasta veebruaris jõudis kinolinale romaani ainetel valminud Rainer Sarneti fantaasiafilm „November“. Romaani on tõlgitud soome, norra, ungari, läti, vene ja prantsuse keelde. Prantslased võtsid romaani väga hästi vastu ning järgnevalt on prantsuse keelde tõlgitud ka „Mees, kes teadis ussisõnu“ ja „Liblikas“. Samuti andsid prantslased romaani „Mees, kes teadis ussisõnu“ eest Kivirähale 2014. aastal Le Grand Prix de l'Imaginaire parima välismaise romaani eest.

„Rehepapp ehk November“ on jaotatud 30 peatükiks, millest iga peatükk tähistab ühte päeva esimesest kuni 30. novembrini. Nagu juba alapealkiri „November“ viitab, räägib romaan humoorikalt ühe Eesti küla elust ja olust aasta kõige pimedamal kuul. Tegelased kasutavad oma nutikust, et petta, varastada mõisnikult ja üksteiselt, ning üritavad hakkama saada eesti mütoloogiast tuttavate olenditega, nagu näiteks puugid, kollid, pisuhännad jne.

„Rehepapi“ puhul on tegemist postmodernistliku teosega. Postmodernistid naudivad maailma kirevust ning nad kasutavad tihti oma teostes varasema kirjanduse tõlgendusi (Annus *et al.* 2007: 190). „Rehepapis“ on palju eriilmelisi tegelasi, kelle arhetüüpideks on eesti muistenditest tuttavad tegelased, nagu näiteks rehepapp, vanakurat jt. Lisaks on autor kasutanud ka maailmakirjandusest inspiratsioonina erinevaid rüütli- ja armastusromaane.

2.3. Folkloorne romaan

„Rehepapi“ ilmumisest saadik on kerkinud üles küsimus, mis žanri alla teos liigitada. Loomulikult on tegemist romaaniga, kuid romaan on tänapäeval saavutanud äärmiselt laia tähenduse. Romaaniks nimetatakse jutustavat proosa suurvormi, millele on omased probleemide rohkus, elu mitmekülgne kujutamine, suur tegelaste hulk ja sündmuste pikaajaline kirjeldamine. (EE 2006 s.v. romaan) Samas on see tänapäeva laias kirjandusmaailmas suhteliselt mittemidagiütlev. Romaan jaguneb paljudeks erinevateks alaliikideks, millest igaühel on konkreetsed tunnused. „Rehepappi“ on liigitatud romaani, päevikromaan, laiendatud jutustuse, kavalkaadromaani, folkloorse pärimuse, novellikogu või muistendi alla ning kõigi nende žanrite tunnuseid teoses ka leidub. (Klettenberg 2005: 45) Samas võib teost liigitada ka ajaloolise romaani, muinasjutu või eepose alla. Kuid ka nendel liigitustel on oma murekohad.

Päevikromaaniks nimetatakse päevikuvormis kirjutatud teost (EKSS 2009 s.v. päevikromaan). Üldiselt on päevikromaanid kirjutatud mina-vormis ning päevade kaupa. „Rehepapp“ koosneb 30 peatükist, millest igaüks tähistab ühte novembrikuu päeva. Samas ei ole teos kirjutatud mina-vormis, vaid on kasutatud kõiketeadvat jutustajat.

Jutustus on eepika žanr, mis on novellist laialdasema sündmustikuga, aga romaanist lühem ning lihtsama ülesehitusega (*Ibid.*: jutustus). Jutustus on alati jutustatud autori ehk kõiketeadva jutustaja vaatepunktist. „Rehepapp“ on küll jutustatud kõiketeadva jutustaja vaatepunktist, kuid teos annab romaani mõõdu välja. Lisaks on teoses liiga palju tegelasi ja probleeme, et seda saaks liigitada jutustuse alla.

Folkloorne pärimus on suuliselt põlvest põlve edasikanduv lugu (EKSS 2009 s.v. pärimus). Tavaliselt kirjeldab see läbielatud või pealt nähtud sündmust. Jällegi ei ole „Rehepapi“ puhul tegu aastasadu vana looga, vaid Andrus Kiviräha isikliku loominguga. Kivirähk tegi küll rohkelt eelnevat uurimistööd, kuid eesmärgiks ei olnud edasi anda rahvaluulelist jutustust, vaid ta kasutas kõike kogutud materjali inspiratsioonina.

Novell on väheste tegelaste ning tiheda sündmustikuga teos, mille lõpus on puänt (EE 2006 s.v. novell). „Rehepapp“ on küll tiheda sündmustikuga teos, kuid seal on rohkelt tegelasi. Teos ei ole ka novellikogu, sest kuigi tegelastega juhtuvad erinevad koomilised juhtumised, on tegelased ja nende tegemised omavahel kuidagi seotud.

Muistend on teatud liiki rahvajutt, mis on seotud konkreetse koha ja inimestega. Tavaliselt kirjeldab muistend mingit ajaloolist pöördelist sündmust. (*Ibid.*: muistend) „Rehepapp“ kirjeldab

aga ühe nimeta Eesti küla novembrikuud. Teadaolevalt pole lugu seotud ühegi konkreetse aja ega ka sündmusega.

Romaane, mille aluseks on ajalooline isik või sündmus, mida on kujutatud ilukirjanduslikus võtmes, nimetatakse ajaloolisteks romaanideks (EKSS 2009 s.v. ajalooline). See tähendab, et autor võtab näiteks ajalooliselt olulise inimese ning teeb temast tegelase. Ta mõtleb isikule välja terve vaimse maailma, püüdes sedasi põhjendada tema tegevusi ja otsuseid. Samas ei saa Andrus Kiviräha „Rehepappi“ ajaloolise romaani alla liigitada, sest teoses pole tähelepanu koondatud mingile konkreetsele ajale ega isikule. Muidugi räägib teose vältel mõisa toapoiss Ints korduvalt eestlaste malevavanemast Lembitust ning ajast, kui eestlased ise oma maad ja vara kontrollisid, kuid sellega ka ajalooline alusmaterjal piirdub. Seega võib kasutada mõistet alternatiivajalooline romaan. Väga tihti kasutab ajalooromaan tuntud allikatest andmeid, mille abil rõhutada rekonstruktsiooni reaalsusefekti. Tuntud lugu või sündmust jutustatakse ümber loovalt, alternatiivajalooliselt. (Kreem 2013: 579–590)

Muinasjutt on tavaliselt lühike traditsioonilise alguse ja lõpuga teos, kus on tegelasteks erinevad folkloorised olendid nagu trollid, kääbikud, haldjad, hiiglased jne (EE 2006 s.v. muinasjutt). Kivirähk on oma teosesse põiminud erinevaid mütoloogilisi olendeid, kuid muinasjutule omased algus ja lõpp puuduvad.

Kirjanduskriitikud Kindel ja Tüür väidavad, et „Rehepapi“ puhul on tegemist kavalkaadromaaniga. Kavalkaadromaan on romaan, kus lugejate ette paisatakse terve kavalkaad tegelasi. Nende kaudu antakse edasi mingeid üldisemaid liikumisi ja protsesse. (Klettenberg 2005: 46) Tundub, et see on tõesti kõige sobivam mõiste. Samas ei kajastu antud mõistes kuidagi „Rehepapi“ tohutu folkloorne taust, mis tundub romaani puhul olulisem kui lihtsalt suur tegelaste hulk. Kivirähk sai „Rehepapi“ kirjutamiseks impulsi Tuglase arvamusel, et eestlastel pole jätkuvalt korralikku eepost, sest Kreutzwald keskendus oma teoses ainult Kalevipojale ning jättis kasutamata hulgaliselt rahvapärimusi. „Mul ei olnud muidugi plaanis uut eepost kirjutada, küll aga ühte sellist toredat raamatut, kus kõik eestlaste kratid ja libahundid, lendvad ja katkud kenasti koos oleksid,“ sõnas kirjanik. (Rehepapp – 21. sajandi...: 2005)

Selle jaoks, et rõhutada „Rehepapis“ kasutatud folkloorseid motiive ning eesti mütoloogilisi tegelasi, tuleb autori arvates kasutusele võtta uue mõistena folkloorne romaan. Folkloorne romaan on romaan, milles on algmaterjalidena kasutatud rahvapärimusi ja folkloorseid motiive. Lisaks „Rehepapi“ kuuluks selle alla ka Kiviräha teine väga populaarne teos „Mees, kes teadis ussisõnu“. Teistelt autoritelt võiks sama mõiste alla kuuluda Tammsaare „Põrgupõhja uus Vanapagan“, sest sealgi on võetud aluseks eesti mütoloogiast tuntud tegelase Vanapagana müüdid.

2.4. Kokkuvõte

Andrus Kivirähk on mitmekülgne rahvakirjanik ja ühiskonnategelane, kes on eelkõige tuntud enda romaanide ja näidendite tõttu. Tema stiiliks on kasutada rohkelt erinevaid maailmakirjanduse näiteid ning siduda neid absurdist pakatava huumoriga. Lisaks eelistab Kivirähk suurtele kangelastele kujutada peategelastena väikesi inimesi.

„Rehepapp ehk November“ on eesti mütoloogial ja folkloristikal põhinev postmodernistlik romaan, mis on Kiviräha üks populaarsemaid teoseid. „Rehepapi“ võib liigitada koos teiste folklooril põhinevate romaanidega folkloorse romaani alla. Folkloorne romaan on romaan, milles on kasutatud alusmaterjalina folkloorseid motive ja olendeid. Folkloorsed romaanid on ka näiteks teine Kiviräha populaarne teos „Mees, kes teadis ussisõnu“ ning Anton Hansen Tammsaare „Põrgupõhja uus Vanapagan“.

3. TEGELASTE ANALÜÜS

„Rehepapis“ on üle 20 tegelase, kes kõnelevad, kuid reaalsuses on tegelasi tunduvalt rohkem. Samas ei analüüsi autor kõiki tegelasi, kes romaani vältel sõna võtavad. Käesolevas uurimistöös käsitleb autor tegelaste valimina selliseid tegelasi, kes on olulised sisu edasi viimisel. Tegelased ei ole järjestatud tähtsuse alusel.

Autor analüüsib esialgu kõiki tegelasi individuaalselt. Selle jaoks tuuakse välja iga tegelase kõnele omased tunnused ning toetatakse neid vastavate näidetega, analüüsitakse tegelase kõne arengut romaani vältel ning tuuakse välja, mis teeb iga tegelase kõne humoorikaks.

3.1. Õuna-Endel

Õuna-Endel on taluomanikust noor mees, kes elab ikka veel oma emaga. Mõni aeg tagasi leppis Endel Räägu Reinuga kokku, et Endel kosib tema tütre Liina. Reinule meeldib Endel väga oma napsõnalisuse ja otsekothesuse tõttu, kuid Liinale on vastumeelt mehe vulgaarne kõnepruuk. Vulgaarsõnavara on madalkeelse sõnavara kõige sündmatum kiht (EKK s.v. sõnavara stiililine jagunemine). Endli sõnavara on erinevate vandesõnade ja roppuste poolest rikkalik, mida ta ei häbene rohkelt kasutada. Põhiliselt kasutab Endel vandumist, et väljendada oma pahameelt. Näitena võib tuua tema lühikese monoloogi pärast Räägu Reinu koera

tapmist. „Munn selline!“ pomises ta seejuures, pühkides väitsalt koera verd. „Noh, vana perse!“ urises ta, mõeldes Reinule. (Kivirähk 2000: 195) Võib öelda, et tema kui tegelaskuju teebki humoorikaks just tema vabavoliline roppuste kasutamine, mille tõttu pole tihti tema lausetel mingit sisu. „Mis ta, pask, läheb,“ vastas Endel. „Ilge kepp kogu aeg. Pole aega sitalgi käia.“ (Ibid.: 92)

Teised tegelased, eriti Rein, viitavad talle kui mehele, kes räägib vähe ja konkreetselt. Tegelikuses ei räägi Endel teiste tegelastega võrreldes palju lühemate lausetega. Meessoost tegelaste jaoks tähendab rohke vulgaarsõnavara kasutamine kõnes, et tegelane kõneleb konkreetselt. Nimelt jätab vulgaarsõnavara kasutamine mulje, et tegelane teab täpselt, millest ta räägib ning millist sõnumit ta üritab edasi anda. „Tubli eesti mees, mitte mõni mõisnike kintsukraapija! Otsekohene ja aus.“ (Kivirähk 2000: 94) Samas tuli eelnevalt välja, et selle tagajärjel saab hoopis sisu kannatada nii, et tegelane ei anna oma kõnega edasi mingit mõtet. Selles seisnebki Endli kõne humoorikus. Endli kõne annab edasi kõike vastupidiselt sellele, mida temast räägitakse – ta ei räägi lühidalt ning tema lausetel pole sisu.

3.2. Lumememm

Kubjas Hans ehitas lumememme ning lasi Vanakuradiil sellele hinge sisse panna, et viisakas kratt võiks talle mõisapreili tuua. Kuigi lumememm ei saanud täita oma ainsat eesmärki, sest kratid ei saa kanda inimesi, lõi kubjas olendi, kes on vastanduv kõigile romaanis ette sattuvatele tegelastele: ta on viisakas, väarikas, meeldiv, jms.

Oma olemuselt meenutab Lumememm Toomas Nipernaadit, kes jutustas ilusaid lugusid ning pani oma kuulajad unistama millestki paremast või ilusamast. Nagu Nipernaadi, stimuleerib ka Lumememm kuulaja, sh lugeja ja Kubjas Hansu fantaasiat. Kui Nipernaadi kohtus kirikuteel Elloga, rääkis ta talle kaunist põhjamaa kevadest ja kahvatust tähistaevast. (Gailit 1928: 54) Lumememm kasutab oma kõnes rohkelt omadussõnu, mis suunaksid kuulajat tema lugude tegevuspaika ette kujutama. „Olen voolanud jõena keset iidseid linnu, olen sulisenud purskkaevuna imeilusate losside aedades, olen lennanud auruna üle merede, sadanud vihmamana alla ning kandnud tohutuid laevu. Praegu olen ma lumi, ja esmakordselt sain ma võime rääkida...“ (Kivirähk 2000: 115)

Lumememme humoorikus seisnebki tema vastandumises teistele tegelastele. Talle on omane kõrgkeelne sõnavara, mis on normaalkirjakeelest ülevam (EKK s.v. sõnavara stiililine jagunemine). Ta mõjub kui valge lumehelvest keset porivälja oma delikaatse ja jutustava kõnestiiliga. „Marmorvalge jume, otsekui sametist õmmeldud huuled, silmad, mis on sügavad

nagu kaks tumeda veega allikat /.../ Ma näen selgesti, et see naine, keda sa armastad, on kaunis kui mõni habras undiin, sest tema ilu nägemine on vajutanud su näole oma pitseri, otsekui kuuvalgus, mis hõbetab jõgede vett.“ (Kivirähk 2000: 115) Pärast kõiki neid vulgaarsusi, mida teised tegelased on romaani esimeses osas juba jõudnud produtseerida, mõjub Lumememm oma puhtuses absurdsena, sest ei saa olla võimalik, et keegi nii kenasti räägib.

3.3. Rehepapp

Eesti muistendites oli rehepapp usin ja osav meesterahvas, kes töötas mõisas reheahju kütjana. Tema ülesandeks oli lisaks kütmisele valvata kuivava vilja ja rehepeksu järele. Oma lugudes tüssab ta tihti vanapaganat ja mõisnikku. (EKSS 2009 s.v. rehepapp) Romanis on rehepapp, ristinimega Sander, vanem meesterahvas, kes elab koos oma krati Joosepiga. Ta on küla kõige targem ja nutikam liige, kelle poole pöördutakse igasuguse häda korral. Iga külaelanik teab, et rehepapp suudab oma nutikusega kõik ette juhtuvad takistused lahendada. „*Sa oled tark mees, Sander.*“ (Kivirähk 2000: 54) Üldiselt kasutab rehepapp oma kõnes põhiliselt argikeelset sõnavara. Argikeel on kirjakeelega võrreldes vabam keelekuju, mida kasutakse vähenõudlikumas igapäevases suhtluses (EKK s.v. sõnavara stiililine jagunemine). Teistele külaelanikele nende rumalust ja ahnust ette heites ei hoia rehepapp end tagasi ka karmimate sõnade kasutamise osas. „*Sina vist sööks sitta ka, kui seda tasuta saaks!*“ (Kivirähk 2000: 4) Rehepapp kasutab hinnangusõnadena taluloomi. See tähendab, et ta võrdleb tegelasi loomadega, et tuua välja nende häid või halbu isikuomadusi. „*Vaata, missugune sa oled, paks kui siga, ja sina tuled mulle näljast rääkima!*“ *pahandas rehepapp.* (Ibid.: 20) Konkreetsetes näites on kasutatud mõnitusena „paks kui siga“, et halvustada Aida-Oskari ülesöömist ja ahnust.

Rehepapp kasutab oma igapäevases kõnes viiteid Kristusele ja Jumalale, aga seda mitte usu kui sellise pärast, vaid et vabaneda tüütutest kollidest. Tavaliselt piisab sellistel puhkudel väljenditest nagu „Isa, poja ja püha vaimu nimel!“ või „Aamen“. Eelnevas peatükis tõi autor välja Kiviräha meediakajastuse põhitemaatika – jumal ja jumalaga seotud teemad, mis väljendus Eesti Päevalehes ilmuvates lühikestes lugudes. Sedasi võib rehepapi kõnet võrrelda ka Kiviräha enda kõnega. Mõlema puhul pole oluline mitte religioon kui uskumine millessegi kõrgemasse, vaid idee.

3.4. Imbi ja Äрни

Imbi ja Äрни on saherdajatest vanapaar, kellel on alati kott ühes, kuhu võimaluse korral midagi pista. Romaani vältel ei mainita neid kordagi eraldi, vaid nad moodustavad ühtse terviku. Imbile ja Ärnile on omane vaese inimese kõnepruuk, st nad presenteerivad ennast pidevalt sellisest vaatenurgast, kui vaesed ja õnnetud nad on. „*Oh, mis siis viga, kui leidub leivatükk, mida suhu pista, ja tillk piimagi palukese allaloputamiseks.*“ (Ibid.: 15) Imbi ja Äрни on ehe näide sellest, kuidas tegelased kasutavad sõnamänge ja ka manipulatsioonivõtteid oma tahtmise saavutamiseks. Pikaajaline petiseks ja vargaks olemine on andnud vanapaarile sõnaosavuse. Kuna Imbi ja Äрни on suhteliselt vanad, ei ole neil piisavalt jõudu, mis võimaldaks röövida füüsilist vägivalda kasutades. Nii on aja jooksul vanapaari petuskeemiks välja kujunenud sõbralikkus olenemata olukorrast. Kõigepealt teevad nad koos kniksu ning kasutades ümber nurga esitatud küsimusi, loodavad saada küsimustele soovitud vastuseid. Tavaliselt aga nende petuskeem läbi ei lähe, kuid see ei takista neid proovimast. Olenemata reaktsioonist, jäävad Imbi ja Äрни alati äärmiselt tagasihoidlikuks ja viisakaks. „*Oleme kuulnud, et Räägu rahval olla suur hulk hõbedat maha maetud,*“ läks nüüd Äрни otse asja juurde. „*Ei tea, kuhu?*“ „*Me tahaks sinna jalutama minna, ilmad on ju nii ilusad, miks mitte veidi metsades ringi uidata ja lillepärgi teha!*“ lisas Imbi enda arust kavalalt juurde. „*Mis lilli sa, kurjavaimu vanaeit, novembris korjad!*“ käratas nüüd vana Rääk. „*Sa, siga, ihud minu ja mu suguvõsa hõbeda peale hammast /.../ Kas sa kasid, või ma käänan sul kaela sõlme!*“ Vanapaar tegi üheskoos kniksu ja põgenes hirmsa jooksupõõssa. (Kivirähk 2000: 15)

Imbi ja Äрни kasutavad maainimeste mahlakat sõnavara. See tähendab, et nad kasutavad rohkelt rahvalikke väljendeid. „*No oled sina ka ikka üks kana /.../ Sinu arust on mets katkusid täis või, nagu suvel mustikaid?*“ (Ibid.: 84). Tõsiste kirikus käijatena on vanapaar väga usklik. Sellega seoses kasutavad nad religioosset sõnavara rahvalikus keeles nagu rehepappki. „*Imelugu, et neid nii paju on!*“ vangutas Imbi pead. „*Eks rippugu temagi Jumala kaitse all! /.../ Ja ongi, Issand halasta! Juba neli poodut!*“ (Ibid: 85)

Imbi ja Äрни kõne teevad humoorikaks nende manipulatsioonivõtted, mis seisnevad erinevates sõnamängudes. Samuti mõjub naljakana nende pidev avalik enesehaletsemine enne järjekordset vargust.

3.5. Räägu Rein

Räägu Rein on talupidaja, kelle jaoks seisneb edu saladus raskes töös. Rein peab end tõeliseks rahvuselaseks ehk selleks õigeks eestlaseks. Oma meeletu rahvuslusega on ta

muutunud rahvuse kaitsjast tavaliseks kurjategijaks. Reinu arvates kurnavad sakslastest mõisnikud eesti rahvast ning ta näeb ainsa lahendusena kõigist mõisnikest lahtisaamist. Siiski ei asu ta inimeste elu kallale, vaid elab oma viha välja mõisast varastades. Rein mõnitab kõiki mõisaga seotud tegelasi väga vulgaarsete sõnadega. „*Sõitke-sõitke, mõisaperse lakkujad! Et teil sitajunn keelele kukuks!*“ (Kivirähk 2000: 26)

Rein hindab Öuna-Endlit kõrgelt, sest ta näeb noormehes enda liitlast ning teist tõelist eestlast. Tema eeskujul räägib ka Rein hästi lühidalt, millest enamik sõnu ja väljendeid on roppused. „*Kuradi mõisamehed, et nad kõngeks! Pole neil au ega häbi, algul lakuvad sakste perset ja siis tulevad vaese mehe viimast varanatukest näppama! Sitapead!*“ (Ibid.: 14) Tavaliselt oma tütre Liinaga vesteldes Rein nii ebaviisakat kõnepruuki ei kasuta. „*See ilm pole kõige tähtsam, palju hullem on mõisameeste kurjus ja kadedus. Suure vaevaga õnnestub säästa paar hinnalist asjakest, ja siis viivad nad sul need ka käest ära. Kas pole juudad!*“ (Ibid.: 37) Poleks ta konkreetsetes näites vestelnud Liinaga, oleks Rein kasutanud veidi karmimat sõnavara. Samas ei suuda ka Liina kohalolek Reinu vihahoos tagasi hoida. Pärast seda, kui Liina julges lõpuks Reinule tunnistada, et ta armastab kubjas Hansu, sai Rein väga vihaseks. „*Kurat!*“ karjus ta. „*Kubjas! See kõige ilgem mõisale perse pugeja! Mitte iialgi ei anna ma oma tütart sellele seale!*“ (Ibid.: 134)

Räägu Reinu humoorikus seisneb tema vandalismi ja kuritegevuse õigustamises. Rein utsitab inimesi mõisast varastama, et sakslastele kätte maksta. Praeguseks on aga ajaloolased jõudnud järeldusele, et tegelikult ei olnud mõisnikud talupoegade vastu nii halvad, sest nad andsid väheharitud talupoegadele pidevalt juhiseid, mida külvata ja kuidas harida. Samuti ei ole nii massiline varastamine kuidagi õigustatud, sest tegelased röövivad tunduvalt rohkem, kui neil isiklikuks eluks tegelikult vaja läheb.

3.6. Räägu Liina

Räägu Liina on tagasihoidlik tütarlaps, kes üritab alati kõigest väest isale meele järele olla. Kuna tema isa ei kannata silmaotsastki ühtegi mõisaga seotud isikut või objekti, on Liina sunnitud isale pidevalt valetama. Liina uut kleiti nähes ta imestas: „*Kust sa selle välja võlusid? Ega ometi mõisast? Ma olen keelanud mõisas käia! Meie nende pörguliste asju ei vaja!*“ „*Ei, isa, see pole sakste kleit,*“ rahustas teda Liina. „*See on naaberküllast toodud, ühelt vaimulikult*“ „*See on teine asi, neilt võib võtta küll,*“ leppis Rein ja kiitis tütre usinust. (Ibid.: 43) Samuti saab sellest näitest välja tuua ka humoorikaid vastandusi ning Reinu maailmavaadet. Rein ütleb

otse välja, et varastada tohib ainult jumala teenritelt ehk talupoegadelt ja mitte põrgulistelt ehk mõisaga seotud isikutelt.

Rein on määranud Liinale meheks ropu suuga Õuna-Endli. Kuna Rein ei arvestanud tütre arvamust, käitub Liina Endliga ebaviisakalt selle jaoks, et Endel ei peaks end neiu omanikuks. „*Ma arvan, et jõulude ajal on kõige parem pulmi pidada,“ lausus Endel lõpuks. „Siga, vana munn, ei taha tänavu sugugi korralikult juurde võtta, aga ehk selleks ajaks saab. Kõri maha ja läheb.“ „Ah tõesti,“ kostis Liina. „Kuidas sa temaga paari lähed, kui tal kõri maas on?“ (Kivirähk 2000: 93) Konkreetsetes näites kasutab Liina sõnamängu, et panna Endel ebameeldivasse olukorda.*

Liina on üks väheseid tegelasi, kes kasutab sõnu „aitäh“ ja „vabandust“ (*Ibid.*: 46). Teiste tegelaste kõnedest tuleb äärmisel juhul läbi „aitüma“ või ei vabandata üldse. Isegi vihahoos jääb Liina napolisõnaliseks ega ütle midagi karmi.

Liina humoorikus seisneb selles, kuidas tema haridustase ja kasvatus oleks pidanud temast tegema teiste külaelanikega sarnase vulgaarse sõnavaraga tegelaskuju, kuid tegelikkuses sai temast luulet hindav viisaka kõnepruugiga naisterahvas. Sarnaselt Lumememmele vastandub temagi teiste tegelastega oma viisakuse tõttu.

3.7. Koera Kaarel

Koera Kaarel on taluperemees, kes vaevleb raske haiguse küüsis, mis sunnib teda pidevalt voodis lebama. Kuna ta ise ei suuda tööd teha, on ta enda juurde võtnud sulase Jaani. Haiguse tagajärjel on Kaarel muutunud mugavaks ning sunnib Jaani iseenda asemel pidevalt tööd tegema. Temast on saanud tavaline simulant, kes ei näe ise vajadust talutöösse panustada. Simulandid rõhutavad alati oma kõnes, kui haiged ja nõrgad nad on, kasutades oma lausetes pidevalt sõnu „haige“ või „sant“. „*Keegi peab majapidamistöid tegema, sa ju näed, mina olen praegu sant!*“ (*Ibid.*: 49). Selle jaoks, et tuua veelgi rohkem esile oma abitust, pöördub Kaarel kõva ja selge häälega haiguse poole, et ka kõik teised oleksid teadlikud, kui raske tal on. „*Halasta, halla isand või emand, kumb sa just oled, mina ju ei tea. Heida armu ja lase mind vabaks!*“ (*Ibid.*: 49) Nädal pärast Jaani seebi söömist tuleb rehepapp Kaarli ravima. Pika mõtlemise tulemusena näeb rehepapp lahendusena alkoholi tarvitamist. Koera Kaarel, kes ei ole varasemalt olnud viinasõber, satub kohe sõltuvusse. Lõpuks saab temast tavaline joodik, kes näeb alkoholis ainsat võimalust inimese kombel elada. „*Ei mingit pidu! Tood viina ära ja kasid tagasi tööle, laisk koer! Viin on mulle! Ma sain haigusest võitu!*“ (*Ibid.*: 54) Sõltuvus on viinud Kaarli sellisesse punkti, et kui keegi tunneb muret tema viinalembuse pärast, saab ta

äärmiselt vihaseks. „Kes su tööd ära teeb, kui sa endal juba niisugusel tunnil tati viltu võtad?“ „Ära sina minu töö pärast muretse!“ karjus Kaarel, silmad peas punnis ja punased. (Kivirähk 2000: 56) Paremate tujude korral toob Kaarel välja alkoholi hea mõju tervisele. „Kuule, sina olid ju varem päris kaine mees ja palvevendki! Kuidas see su seinapraegu seal nina all nüüd järsku suuks muutus?“ „See on kõik tervise nimel!“ seletas Kaarel, keda alla kulistatud kärakas tublisti rahustas. (Ibid.: 56)

Enne alkoholisõltuvusse langemist oli Kaarel korralik kristlane. Nii kuulub temagi parasiitväljendite hulka „Jumal tänatud“ (Ibid.: 52). Samas kasutab ta ka suhteliselt harva erinevaid vulgarisme. „Sinu sita tööst pole niigi palju tulu kui kerisele visatud kärbesüljest leili!“ (Ibid.: 49) Selles näites kasutas Kaarel ka loomadega seotud fraseologisme. Antud juhul on selleks „kui kerisele visatud kärbesüljest leili“. Oma sulase mõnitamiseks tulevad Kaarli kõnest läbi pejoratiivsed sõnad. Pejoratiivid on halvustava või põlgliku tähendusega sõnad, mis näitavad negatiivset suhtumist isiku suhtes. „Mis sa siin unistad, igavene lehmakook!“ /.../ „Nii laiska lontrust pole mul varem olnud, sinuga oleks paras koera toita!“ (Ibid.: 197) Konkreetsetes näites oli pejoratiiviks sõna „lontrust“.

Koera Kaarli huumor seisneb enda esitlemises haige ja töövõimetuna. Haige olles ei suuda ta tööd teha pidevate haigushoogude pärast, joodikuna tervise eesmärgil viina võtmise tõttu. Kaarel on laisk ning ta ei suuda seda isegi endale tõestada, rääkimata teistest tegelastest. Kaarel mõnitab ainsat talus mingitki tööd tegevat inimest Jaani ning nimetab teda laisaks, kuigi ise ei pane kordagi abistamiseks käsi külge.

3.8. Sulane Jaan

Jaan on Koera Kaarli rumal sulane, kes kardab kõige enam maailmas oma peremeest. Tema rumalus seisneb põhiliselt tundmatute objektide söömisel. Romaani alguses on intsident, kus Jaan on söönud seepi ning vaagub surma äärel. Oma suure isu ja süüdimatusega meenutab Jaan Oskar Lutsu „Kevadest“ Tõnissoni, kes üritas pärast parve uputamist ja tõe välja tulekut põhjendada, miks ta seda tegi. Pärast seebi söömise tõttu haigestumist oigab Jaan põrandal ning üritab süüdistada oma rumaluses kõiki teisi peale iseenda. „No aga mis nad tast siis sahvris hoiavad, kui see süüa ei kõlba?“ hädaldas sulane. (Ibid.: 5) Tõnisson ütleb aga väga sarnase lause. „Mis nad siis käisid meie õue peal kaklemas, need saksa närud. Piitsad enestel ühes ja peksavad aga.“ (Luts 1949: 79) Võib arvata, et see on üks nendest näidetest, kus Kivirähk on mõnest tuntud kirjandusteosest inspiratsiooni saanud. Kuna Koera Kaarel on oma sulase vastu julm, kurdab Jaan pidevalt oma raske elu üle ning kasutab seejuures Jumalaga

seotud parasiitväljendeid. „*Oh millal küll, millal küll, saame meie, sulased, elada vabaduses, ilma peremeesteta, ja juua volilt viina! Jumal, aita mind!*“ (Kivirähk 2000: 59)

Jaan võrdleb Kaarlit samamoodi loomadega nagu Kaarel Jaani. „*Ole nüüd inimene, peremees, mitte mõni täi!*“ palus Jaan (*Ibid.*: 48). Mõnikord üritab Jaan Kaarlit meelitada, et peremees temalt nii palju ei nõuaks. Selle jaoks kasutab ta erinevaid meelitusi. „*Pai peremees!*“ (*Ibid.*: 62)

Sulase Jaani humoorikus seisneb tema rumaluses. Ta üritab pidevalt oma kõnes tõestada, kui intelligentne ta on, kuid tema kahjuks pole tal lihtsalt õnne ning teda mõistetakse pidevalt väärilt. Tegelikuses on ta küll mõtlemisvõimeline, kuid ta ei oska sellega midagi kasulikku peale hakata. Pärast armulaualeivaga kaetud kuuliga kiriku ukse tulistamisest saadud piiramatu jõuga ei osanud ta midagi muud targemat teha kui Luise ära vägistada ja magama heita. (*Ibid.*: 198–200)

3.9. Muna Ott

Muna Ott on üks eriline meesterahvas. Nimelt on ta viimased 10 aastat viibinud külast eemal Põrgus, kus ta töötas Vanakuradi sulasena. Kas on asi seotud pika eemalviibimisega või on see tal loomuses, aga ta ropendab võrreldes teiste tegelastega tunduvalt vähem. Alati kõneleb Ott oma eelnevatest ja praegustest ametitest uhkusega, et näidata oma osavust ja töökust. „*Töö on töö ja peremees on peremees. Vanakurat käskis küll, jah, igal hommikul enne tööle minekut risti peale sülitada...*“ „*Sülitasid?*“ „*No muidugi, aga ega ma sellepärast vähem ristiinimene pole! Ega ma pole mingi purask! Kui kirikuõpetaja käsiks mul näiteks vanakuradi pildi peale sülitada – palun väga, kohe teeks! Peaasi, et teenistus oleks hea!*“ (*Ibid.*: 33) Kuna ta on nii pikalt inimestest eemal olnud, on Oti sõnavara veidi arhailine. „Purask“ on väga vana sõna, mis tähendab paharetti (EKSS 2009 s.v. purask).

Muna-Otile on omased hästi pikad laused, mis koosnevad väga paljudest väiksematest kõrvallausetest. „*Ja hakkasin teda meelitama ja rääkisin, et kui ta mind koju juhatab, siis annan ma talle imemütsi, mida tuul iialgi peast ära viia ei saa ning mille alt tema sarved üldse välja ei paista, nii et ta võib käia kus tahab, ilma et inimesed teda ära tunneksid.*“ (Kivirähk 2000: 32)

Muna-Oti humoorikus seisneb tööhimus. Ott räägib pidevalt oma eelnevatest töökohtadest ja kogemustest. Tegelikult tuleb tema jutte lugedes välja, et suurema osa ajast Vanakuradi ja Mooseli juures töötades tegeleb Ott hoopis varastamisega ning töö tegemisele panustab ta tähtsusetu ajahulga.

3.10. Kratt Joosep

Joosep on reheapapi kratt, kes on päästetud kraavist. Krati tegemisega koos käib alati hinge müümine kuradile. Hinge müümiseks tuleb panna oma nimi hingede raamatusse kirja ning tilgutada kolm veretilka. Kuna Sander päästis Joosepi, ei ole tema nime hingede raamatus kirjas ning ta võib elada muretsemata, kas tema hing taevasse pääseb. Joosep on päevinäinud nagu reheapappki ning nad on teineteisele seltsiks. Joosep tappis oma omaniku, sest peremees ei osanud talle enam tööd anda. Teda kui pörgurahva esindajat on pannud imestama inimeste rumalus ja ahnus. Omaniku tapmine tõestas tema arvates maailmale, et inimesed pörgurahva vastu ei saa. *„Täismees ei jää kunagi ühelegi kratile alla. Mina olen teisi teinud sadu, ja alati puhtalt välja tulnud. Siin on omad nõksud“* „Oh, ära uhkusta midagi!“ *kostis kratt veidi puudutatult. „Ikka väga palju on selliseid inimesi, kes kratile alla jäävad ja oma hingekese kaotavad.“* (Kivirähk 2000: 17) Joosep toob pidevalt välja kratiks olemise ja krati omamise plusse. *„Ei ole aru peas inimestel! Mina olen ikka öelnud – ära tüki, kui ei oska! Tee endale kratt, ja las tema veab. Kratt juba solki koju ei too!“* (Ibid.: 6)

Kuna Joosep on elanud juba päris kaua inimeste ja reheapapi juures, tuleb tema kõnest välja ka selliseid tunnuseid, mis on inimeste kõnele omased. Näiteks võrdleb temagi inimesi loomadega. Kui Imbi ja Äрни üritasid reheapapilt varastada, kommenteeris Joosep nende põgenemist: *„Kadusid kui kilgid.“* (Ibid.: 7). Uurides reheapapi ja Joosepi vahelisi väitlusi, võib öelda, et Joosep on ülejäänud pörgurahvast tunduvalt intelligentsem. Teda ei anna võrrelda näiteks vanakuradiga, kes on tegelikkuses kõikide krattide isand, sest tema on vastutav surelike hingede eest.

Kratt Joosepi humoorikus seisneb selles, et pörguliku tegelasena räägib ta ikkagi sellest, kui halvad ja rumalad inimesed on. Joosep on pörgust pärit tegelane, kellest kogu kristlik maailmapilt käsib hoiduda, kuid romaani vältel suudab Joosep oma argumenteerimisoskusega tõestada vastupidist. Hoopis pörguga seotud elukad peaksid hoiduma inimestest.

3.11. Aida-Oskar

Aida-Oskar on ahne peremees, kes laseb krattidel omale vara kokku vedada. Ta sarnaneb Imbile ja Ärnile selle poolest, et eksponeerib end samuti vaese ja väetina. Samas teavad kõik, millises külluses aidamehe perekond elab. *„Näpuotsaga toob vahel ühte-teist, see pisku pole kõneväärtki!“* õhkab aidamees. *„Lastele tsipake maiust, ei enamat! Kas ma siis näljasurma piiril*

vaaguks, kui kratid mulle kulda kokku kannaksid!" (Kivirähk 2000: 20) Vaesuse ja nälja rõhutamiseks kasutab Oskar ka metafoore nagu „näljasurma piiril vaakuma“. Reaaluses on tegemist äärmiselt ülbe mehega, kes naudib inimeste mõnitamist. *Juba karjuski vana hambamees Aida-Oskar: „Las ta annab su käele suud, tal ju keel seebine, lakub käe puhtaks!*" (Ibid.: 25)

Aida-Oskaril on sarnaselt kõigile teistele parasiitväljenditeks Jumalaga seotud väljendid. *„Oi juudase-jumal!*" (Ibid.: 82) Samuti käivad tema kõnest läbi huvitavad fraseologismid. *„Need väikesed ainult tilgutavad, korjavad kraami kottidesse nagu marjulised.*" (Ibid.: 111).

Aida-Oskari humoorikus seisneb selles, et sarnaselt Imbile ja Ärnile üritab ta pidevalt maailmale tõestada, kui vaene ta on. Ta on nii vaene, et peab enda jalule aitamiseks ehitama vankrist rehielamu suuruse krati. Oskar kasutab erinevaid kristlusele omaseid väljendeid ainult oma situatsiooni veelgi haledamaks eksponeerimiseks.

3.12. Kubjas Hans

Kubjas Hans on tagasihoidlik noormees, kes töötab mõisas. Hans on üks vähestest tegelastest, kellel on südametunnistus. Nimelt peab ta mõisaelanikke ka inimesteks, kellel on õigus elule ja varale. Muidugi üritab temagi petta, kuid mitte nii mastaapselt kui näiteks Imbi ja Ärni. *„Vaata, tema kohe oskab. Mina jään alati mõtlema ja kahtlema, ja nagu häbi on ka nii jubedasti varastada, ja nii kaua kuni ma kõhklen, teeb aidamees puhta töö ja mina vaatan lolli näoga pealt,*" rääkis Hans kurvalt. *„Aga mis parata, olen juba kord selline. Ei oska elada.*" (Ibid.: 34) Näitest tuleb välja ka tema enesehaletsus. Ta sooviks olla südametum ning karmim.

Romaani alguses on Hans armunud Räägu Liinasse. Hiljem armub Hans aga meeletult ilusasse parunipreilisse, kes tema olemasolust teadlik ei ole. Siin võib tuua sarnasuse Eduard Bornhöhe „Tasujaga“, kus peategelane Jaanus on õilis noormees, kes on õnnetult armunud kaunisse saksa neidu.

Kubjas Hans kõneleb Räägu Liinale suhteliselt sarnaselt ehk viisakalt. Ta ei vannu ega ropenda. Ajapikku hakkab Hans kasutama sõnavara, mida kasutab lumememm oma juttudes. Nendeks on näiteks daam, rüütel, hurmav jne. *„Milliseid jutte ta räägib! Kuningatest ja printsidest ning rüütlistest! Ma ei saa tuppä minnagi, ainult kuula kogu aeg!*" *„Kes need rüütliid on? küsis rehepapp.* (Kivirähk 2000: 119) Tema on ainus tegelane, kelle sõnavara nii märkimisväärselt muutub.

Kubjas Hansu humoorikus seisneb tema ametis. Kupjad on üldiselt tuntud vägivaldsete, eesti kirjanduses kohati lausa tapahimulistena, kuid Hans on sellele täielik vastand. Tal on humanistlik maailmavaade, ta hindab kirjandust ega keela külaelanikel mõisast varastada. Reaalsuses on noormees üks väheseid, kes suudab hinnata ka vaimuelu ja kirjanduse väärtust ning sellepärast ta Lumememmega hästi läbi saabki. Lisaks mõjub humoorikalt tema soov luuletada, kasutades põhiliselt oma talupojale omast piiratud sõnavara.

3.13. Toapoiss Ints

Ints on noormees, kes töötab mõisas toapoisina. Kuna tal on ligipääs mõisa varadele, paneb ta paremad palad endale kõrvale ning pakub teistele ka. Ta on justkui müügiagent, kes müüb mõisnikult varastatud kraami, kasutades ärimehelikku stiili. „*Näed, härra tellis endale Saksamaalt terve kohvritäie aluspükse! Palju sa endale tahad? Kümnest aitab? Võta parem tosin.*“ (Ibid.: 75) Ints kõneleb nagu oksjonipidaja, kes räägib hästi kiiresti ning kasutab lühikesi lauseid.

Ints räägib alati vanadest eestlastest ja malevanemast Lembitust. Sedasi on ta loonud endale illusiooni, et kõik eestlased, sh tema, on Lembitu otsesed järeltulijad ning neil on õigus kõigele, mis asub Eestimaal. „*Kuidas nad siis sinu püksid on?*“ „*Aga kelle veel? No muidugi, sinu omad ka! Need on kõigi eestlaste omad, sest me elame Eestimaal ja kõik, mis siin leidub, on meie oma! /../*“ „*Mina olen kõigest hoolimata eestlaste kuninga Lembitu järeltulija, ning järelikult kuuluvad paruni aluspüksid mulle!*“ (Ibid.: 75)

Intsu huumor seisneb selles, et ta üritab maailmale tõestada, kuidas tema on muinaseestlaste malevavanema Lembitu otsene järeltulija ning seeläbi on tal õigus kõigele, mis Eestimaal asub. Isegi siis kui tegemist on mõisniku aluspükstega. Tegelikult propageerib temagi varastamist.

3.14. Toatüdruk Luise

Luise on upsakas tütarlaps, kes töötab mõisas toatüdrukuna. Töö tegemise asemel varastab teenija 100-aastase pimedaja ja voodihaige parunessi järelt riideid. Tänu uhketele riidele peab ta end teistest paremaks ning ka külatüdrukud vaatavad talle alt üles. „*Ma ootan sind juba hulk aega!*“ pahandas too. „*Mõtlesin, et lähen koju tagasi, ega minul seda kleiti tarvis pole, mul omal neid mitu kappi täis!*“ (Kivirähk 2000: 10) Selleks et rõhutada oma üleolekut, tuletab ta kõigile meelde, et tema on endale juba kõik väärtuslikumad riided kõrvale pannud. Siiski on need

ainult surikleidid. „Ma ehk polekski raatsinud seda sulle tuua, aga mul on endal peaaegu samasugune, ainult veidike ilusam.“ (Ibid.: 10) Luise on alati mures oma imago pärast. Tal on piinlik, kui sulane Jaan teda kõnetab, sest Luise ei taha, et teda nähtaks küla kõige rumalama noormehega.

Pärast parunessineiu mõisa tulekut langes Luise sügavasse masendusse, sest mõistis, et tal pole lootustki enam olla kõige ilusam tüdruk külas. Enda lohutamiseks hakkab Luise mõisapreilil otsima erinevaid vigu. „Muust enam keegi ei räägigi kui sellest preilist! Õige mul asi! Kõhn nagu vihmauss!“ (Ibid.: 71) Selle jaoks kasutab ta tüüpilist loomadega võrdlemist. Vihasena pakub oma ebatsensuursete sõnadega konkurentsi nii Õuna-Endliile kui ka Räägu Reinule. „Värdjas! /.../ Mina peaksin sinu paska sööma!“ (Ibid.: 175) Humoorikaks teeb kogu situatsiooni see, kuidas siivsat imagot hoidev naine ei suuda oma sõnavara kontrollida. Samuti on ka temal parasiitväljendiks Jumalaga seotud väljendid. „Püha jumal, ja ta sööbki seda!“ (Ibid.: 90)

Luise teeb humoorikaks, kuidas ta räägib kõigile külatüdrukutele, kui moodsaid riideid ta kannab. Luise kõneleb nagu ta oleks kohalik moepolitseinik, kes teab ainsana, kuidas õigesti riietuda. Tegelikkuses kannab ta 100-aastase parunessi järelt varastatud surikleite, mida ei saa nimetada kõrgmoeks. Lisaks on ta naljakas seetõttu, et oma välimuse pärast liialt muretsedes ei pööra ta tähelepanu oma iseloomule, mis peaks olema hoopis olulisem. Ta ei suuda vihastudes end talitseda ning hakkab ropendama ja vanduma.

3.15. Vanapagan

Vanapagan, teiste nimedega Vanasarvik, Vanaõelus, Põrguisand, Mulla-Madis, Vanatont jmt, on Põrgu valitseja. Vanapagan käib tihti maa peal ning sõlmib inimestega lepinguid. Tihti on selliseks lepinguks hinge müümine, et saada vastu hing kratile. Konkreetsetes teoses kasutatakse Vanapagana väljakutsumiseks klassikalisi rituaale: nelja tee rist, kolm korda vilistada, nimi hingede raamatusse ning kolm tilka verd. Eesti mütoloogias on kuradit kujutatud väga naiivse olendina, keda on lihtne petta. „Rehepapp“ ei ole erand. Kuna kurat on nii kergeusklik, veavad inimesed teda pidevalt ninapidi või kasutavad tema suhtes füüsilist vägivalda. Üldiselt petetakse teda vere asemel sõstramahla loovutamiseiga. „Vahel mõtlen, et kuidas saab keegi nii loll olla nagu Vanakurat. Nii loll. Aga näe, saab. Miski pole siin ilmas võimatu. Jah, jumala kätetöö on imekspandav“ (Kivirähk 2000: 23) Kuna ta peab end siiski isandaks ja surelikest võimsamaks, viskab ta tihti nalja. Selle jaoks kasutab ta sarnaselt teistele talupoegadele metafoorset keelt. Oma vähese mõistuse tõttu ei tule need naljad aga

alati välja ning naljakas ei ole mitte tegelastel, vaid lugejal. „Tähenda oma nimi üles, tilguta tilgad ja siis võid kas või pükstele hinge sisse panna, kui tahad. Mis, kas paneme püksid tantsima?“ „Teine kord, tark sarviline!“ vastas aidamees. (Ibid.: 22)

Kuna Vanakurat käib tihedasti maapealse rahvaga läbi, kasutab temagi naljakaid fraseologisme. „Aga mis see minu asi on, minu omaks saad sa ükskord nagunii ja keed katlas nagu hernesupp.“ (Ibid.: 112) Teose lõpuosas kasutab Vanapagan inimeste kohta sõnu, mida mitte ükski teine tegelane ei kasuta. Nimelt nimetab ta inimesi kamraadideks ja kabajantsikuteks. Need on aga kõik venepärased sõnad ning peale tema kasutab vene keelt ainult Timofei. Vanakurat meenutab sellise kõnega teatud venelasi vihkavaid eestlasi, kes kasutavad venepäraseid sõnu sõimusõnadena.

Vanakuradi humoorikus seisneb tema rumaluses. Vanakurat usub siiralt, et ta on intelligentne ning kõikvõimas. Samuti on ta veendunud, et pörgu valitsejana on tal võim surelike üle. Tegelikuses saab ta pidevalt teiste tegelaste käest petta ja nuhelda. Lisaks mõjub naljakalt, et kristliku maailmavaate järgi peaks Vanakurat üritama ausaid kristlasi petta, kuid romaanis toimub hoopis vastupidine protsess.

3.16. Nõid

Küla nõiaks on Minna, kes on sabaga vanem tark naisterahvas. Juba noorena oli Minna sisse võetud rehepapist, keda ta siiani armastab. Pärast pikki aastaid usub Minna ikka veel armastusse ning näeb Liinas iseennast – vastamata armastusega noort neidu. Romaani lõpus leiavad Minna ja Sander lõpuks teineteise, kuid lühikeseks ajaks.

Nõid on üldiselt tõre ning ei salli külalisi ega üleüldiselt inimestega suhtlemist. Põhjuseks on tema saba, mille pärast teda juba väiksena kiusati ja lõpuks metsa äärde kolima sunniti. Talle ei sobi, et tema poole pöörduakse ainult siis, kui kellelgi on maagia abi vaja. Üldiselt ei täida ta koheselt küsija soovi, vaid mõnitab või manitseb teda enda lõbuks. „Miks sa kraapisid seda altarit!“ riidles nõid. „Sa tead, et see on püha koht!“ (Kivirähk 2000: 157) See võib viia ka karmima sõnavara kasutamiseni. „Kuidas see kuld su taskusse tagasi tuleb? Kõnnib või?“ „Jeesus toob,“ arvas Ott. „See on ju õnnistatud kuld.“ „Kes sulle seda rääkis?“ „Üks lätlane.“ „Nojah, usu aga neid! Lätlasel on suu ja tagumik vahetuses, sealt ei tule muud kui sitta.“ (Ibid.: 157)

Nõia humoorikus seisneb tema heatahtlikkuses. Isegi kui ta soovib kurja, on ta oma südames humaanne. Samuti teeb ta humoorikaks see, et ta mõjub pigem koduselt kui kuidagi müstilisena. Tal on omad isiklikud mured ja rõõmud, mille puhul pole maagiast mingit kasu.

3.17. Katk

Katk on kujumuutev olend, kes toob endaga kaasa ainult surma. Üldiselt muundab katk ennast millekski ilusaks või meeldivaks, näiteks kenaks naisterahvaks, et rumalaid inimesi end puudutama kutsuda. Sellepärast on ta kõne tihti naiselik, väljapeetud, tagasihoidlik ja meelitav. „*Olge hea, onuke, viige üle jõe! Ma kardan hirmsasti seda külma vett!*“ palus tüdruk alandlikult. /.../ „*Olge nii kallid, ma annan teile tasuta musu!*“ (Ibid.: 98)

Kui ta ei teeskle midagi ega kedagi, kasutab rohkelt roppusi. „*Kahe persega inimest pole ma varem näinud, ei ma sihukest julge võtta!*“ (Ibid.: 95) Samas ei pruugi romaani kontekstis sellised sõnad nagu „perse“ jne enam olla roppused, sest neid kasutakse nii palju ning need kuuluvad tegelaste argisõnavarasse.

Katku humoorikus seisneb selles, et ta kasutab kahte täiesti erinevat kõnemaneeeri. Kui ta otsib ohvreid, räägib ta meeldivalt. Kui ta aga räägib iseendaga või ei näe lihtsalt põhjust teeselda, kõneleb Katk vulgaarselt ja ebaviisakalt.

3.18. Kiltri Lembit

Kiltri Lembit on tavaline talunik, kes töötab mõisas tööde ülevaatajana. Vabal ajal peab Lembit jahti. Parema õnne jaoks laseb ta oma perekonnal kirikust saadud armulaualeiva kõik talle anda. Leib tuleb pallikeseks mätsida ning püssi sisse panna, sest siis saab alati saagile pihta. Kilter tegeleks rahulikult oma tegemistega, kui Räägu Rein ei hakkaks teda süüdistama hõbeprossi varastamises. Tema kodu segi pööramine ajab Lembitu vihale ja ropendama võrdväärselt Öuna Endli ja Räägu Reinuga. „*Kui sa mulle selle pasapea nime ütled, siis panen ma ta raibe enda omale õue kassi asemele kräunuma*“ (Kivirähk 2000: 36)

3.19. Timofei

Timofei on vana kroonusõdur, kes elab kiltri Lembitu perekonna juures. Sõja käigus on mees kaotanud oma mälu ning vajab pidevalt, et talle olukordi ja inimesi meelde tuletataks. Kuna Timofei õppis sõjaväes vene keelt rääkima, meenutab ta aeg-ajalt erinevaid sõnu. Tulemuseks on üldiselt vits-liitega või lihtsalt vene aktsendiga öeldud tähenduseta sõnad. „*Oh mis ilusad kindad! Ruukovits – nagu meil kroonus öeldi!*“ (Ibid.: 66) „*Noh, vene keel on lihtne!*“ vastas

Timofei. „*Labakinnas on ruukovits, tinanööp on puugovits. Vanker on vot jeeto vangirka, kirikus laulmine on jeeto laulupanka ja oinas on jebjainas. Vot nii.*“ (Ibid.: 66) Timofei kõne humoorikus seisneb vene rahvuse tõgamises. Kilti perekonna lapsed ütlevad Timofeile tihti, kui koledalt vene keel nende jaoks kõlab. Ja kuna Timofei ei kõnele korrektses vene keeles, vaid ainult imiteerib seda, lähebki kogu rõhk ainult kõne kõlale. „*Aga nüüd lähen näituseks mina kõrge valitseja ette, löön kannad kokku, annan au ja hüüan: „Jebjainas, vaše valitšestva!*“ (Ibid.: 66)

Timofei kõne teeb humoorikaks see, kuidas ta usub, et ta oskab vene keelt. Tegelikult on ta sõjaväes õppinud selgeks ainult mõningad sõnad ja aktsendi imiteerimise. See on sarnane nendele inimestele tänapäeva Eesti ühiskonnas, kes on oma vene keele oskuse omandanud vene sõjaväes. Üldiselt valdavad nad ainult spetsiifilist sõnavara ning minimaalset grammatikat.

3.20. Tondid

Tondid on pahad vaimud, kes rändavad inimeste hulgas ning kollitavad inimesi. Matthias Johann Eisen on öelnud: „*Meilgi tähendas alguses tont majas asuvat vaimu, majahaldjat, kuni rahvas võerale elukale luuleehteid juurde lisas, ta tegevust kurja mõttes laiendas, tegevuse ja ta nime kurjade vaimude omaks muutis. Meil tuleb igatahes tondi hilisemal ajal omandatud tähendusest kinni pidada.*“ (Eisen 1919: 163) Romaanis külastavad tondid tihti küla, kus nad hirmutavad ja üritavad tappa inimesi ja nende loomi. Õues käis üks tont ümber koerakuudi ja püüdis sisse sooja pugeda, aga koer ei lasknud, urises koledasti ja paljastas kihvad. (Kivirähk 2000: 23) Sama on ka öelnud Eisen: „*Tont kipub tihti inimese elu kallale. Põhjusi ei nimetata niisuguseks kallalekippumiseks. Tondi loomus näikse sellekohasel tujul nõudvat inimest hävitada.*“ (Eisen 1919: 163)

Külaelanikud kasutavad erinevaid meetmeid kollidest vabanemiseks. Kolliga kokku puutudes lüüakse ette rist või loetakse meie isa palvet. Rehepapp hoiab alati vöö vahel pihlakapuust vemmalt, millega kollile vastu pead anda. (Kivirähk 2000: 129) Tontide välimusel väga isikupäraseid tunnuseid ei ole, sest nad muutuvad pidevalt. Nimelt käivad tondid haudu rüüstamas, et surnutelt nahk maha nulgida isikliku kandmise tarbeks.

Tondid on väga vanad olendid ning ilmselt sellepärast kõnelevad nad veidi teistmoodi kui külaelanikud. Nende kõne on arhailisem ning kõnekeelsem. „*Sihuke hoiab hästi keha ligi, /.../ Puha ikka vanatoid ja eideköbid, /.../ Ärge padrake*“ (Ibid.: 44)

Tondid teevad naljakaks see, kuidas nad üritavad pidevalt tegelasi hirmutada, kuid tegelikult neid keegi ei kardada. Pigem kardavad nad ise inimesi ja nende jumalasõna. Samuti on

humoorikas see, kuidas tondid hoolivad väga oma välimusest. Nad tahavad inimestelt ainult nende nahka, et inimeste moodi välja näha, mis on tontide jaoks moe tipp.

3.21. Kõrtsmik

Kõrtsmik on romaani üks kõrvaltegelastest, kelle juurde lõpuks paljud tegelased välja jõuavad. Kõrtsmikki kirjeldatakse stereotüübina, kes elatub teiste viinaarmastusest. Ta on samasugune petis nagu teised külaelanikud – raamatus on kirjeldatud, et ta lahjendab viina veega, et rohkem tulu saada. (*Ibid.*: 58) Kõrtsmikule meeldib oma kõnes kasutada erinevaid fraseologisme ja kõnekäände. „Kes su tööd ära teeb, kui sa endal juba niisugusel tunnil tati viltu võtad?“ (*Ibid.*: 56) Üleüldiselt kõneleb ta oma klientidega lustakalt. „Kuidas see su seinapragu seal nina all nüüd järsku suuks muutus?“ (Kivirähk 2000: 56) Konkreetsem näites pilkab kõrtsmik Koera Kaarlit tema alkoholisohtuvuse pärast. See tähendab, et ta suhtub temasse täpselt nii nagu Kaarel seda ei soovi – joodikusse.

3.22. Kirikuõpetaja Moosel ja tema toatüdruk Rosalie

Kirikuõpetaja ja tema teenija on vist ainsad ausad inimesed kogu külas. Nad teenivad rahulikult jumalat, kuigi neid samal ajal petetakse. Üleüldse kõnelevad Moosel ja Rosalie raamatus väga vähe. *Kirikuõpetaja Moosel aga kõneles samal ajal oma toatüdruku, väga uskliku vanapiigaga. „Jumalasõna hakkab taluinimestele üha rohkem korda minema!“ rääkis ta. „Vaata, Rosalie, kui palju rahvast oli täna armulaua! See on hea märk!“ „Kiidetud olgu Jeesus Kristus,“ kostis Rosalie, kes oli poolkurt ja vana ega teadnud sellepärast ilmaelust midagi.* (*Ibid.*: 29) Antud näide on ainus koht, kus nad kõnelevad. Mooseli ja Rosalie huumor peitub selles, et nad konstateerivad olukorda samasuguste stampväljenditega nagu külaelanikud kasutavad. Rosalie, kes ei kuulnud ilmselt kirikuõpetaja esitatud küsimust, vastab talle ikkagi „Kiidetud olgu Jeesus Kristus“, millele sarnaseid väljendeid ka teised tegelased kasutavad.

Mooseli ja Rosalie humoorikus seisneb selles, et antud ajajärgul olid kõige haritumad inimesed vaimulikud. Romaanis on nad aga naiivsed ja lasevad end paljaks varastada omaenese silme all. Mooseli ja Rosalie naiivsus tuleb välja nende kirikutegelastele omasest alalhoidlikust ja jumalat ülistavast kõnest.

3.23. Kokkuvõte

Tegelaste analüüsil tuli välja, et tegelaste humoorikus ei sõltu mitte ainult tegelaskõnest, vaid ka tegelaste langetatud otsustest ja sisu arengust. Üldiselt on tegelased suhtumisega: „Käige minu sõnade, mitte minu tegude järgi.“ See tähendab, et tegelased kõnelevad üht, kuid tegutsevad oma öeldule vastupidiselt. Samuti kasutavad tegelased igapäevases kõnes rohkelt vulgaarsõnavara, arhailist kõnet ning vananenud sõnu ja väljendeid, nagu näiteks purask. Tegelaste kõne muudab vanemaks ka rohkete kõnekäändude ja fraseologismide kasutamine, sest tänapäeval ei ole nende kasutamine nii rohkemahuliselt enam tavaks. Tegelaskõnes on rohkem sarnasusi, kui esmapilgul tundub ning vaid paar tegelast eristuvad väga selgelt isikupärase kõnestiiliga. Sellised tegelased on Õuna-Endel, lumememm, Räägu Liina, kollid, Timofei ning Imbi ja Äрни. Ülejäänud tegelased kasutavad võrdlemisi sarnaselt vulgaarsõnavara, fraseologisme ja kõnekäände.

4. TEGELASKÕNE KOONDANALÜÜS

Viktor Raskin on tunnustatud vene lingvist, kes andis 1985. aastal välja „Huumori semantilised mehhanismid“, mis sisaldab tema semantilist huumoriteooriat (Viktor Raskin...– 2002) Semantiline huumoriteooria väidab, et tekst saab olla naljakas ainult sellisel juhul, kui selles on täidetud kaks tingimust. Esiteks peab tekst sisaldama kahte erinevat teemat. Teiseks peavad antud teemad olema mingis osas vastandlikud ja mingis osas kattuvad.

„Rehepapi“ tegelaste individuaalsel analüüsimisel tuli välja, et tegelaste huumor sõltub nii nende kõnest kui ka nende käitumisest. Üldiselt lähtuvad tegelased põhimõttest: „Käige minu sõnade, mitte minu tegude järgi.“ See tähendab, et tegelased räägivad enda kohta üht, aga tegutsevad oma väidetele vastupidiselt. Samas tõestab selline jagunemine Raskini semantilist huumoriteooriat. Iga tegelasega on võimalik määratleda kaks teemat, millest üks kirjeldab tegelase kõnet enese kohta ning teine tegelase käitumist. Kõige populaarsemad teemapaarid ehk sellised skriptid, mis esinesid rohkem kui ühel tegelasel, olid viisakas ja vulgaarne, vaene ja rikas, rumal ja intelligentne, jumalik ja pörgulik.

4.1. Viisakus ja vulgaarsus

Viisakus ja vulgaarsus käivad tegelaste kõnest läbi erinevatel põhjustel. Kõige lihtsam on määratleda, kas tegelane on vulgaarne või mitte, vulgaarse sõnavara kasutamise põhjal.

Viisaka käitumisega tegelased ehk kes ropendavad kõige vähem, on Räägu Liina, kubjas Hans ja Lumememm. Nende tegelaste ühisteks joonteks lisaks vulgaarsõnavara vältimisele on elementaarne viisakus kõnes ehk „aitäh“ ja „palun“ kasutamine. Vulgaarsed tegelased on Õuna-Endel, Räägu Rein, toapoiss Ints, toatüdruk Luise, Koera Kaarel, sulane Jaan, tondid ja Aida-Oskar.

4.2. Rikkus ja vaesus

Rikkus ja vaesus on peaaegu ainuke teema, mille vastu iga külaelanik huvi tunneb. Põhiliselt on kujunenud tendents, et tegelased peavad end täiesti varatuteks. See tähendab, et neil ei ole süüa, riideid, raha jne. Tegelikult valmistavad peaaegu kõik talud enda jaoks kratte, kes neile päevast päeva vara hangivad. Tavaliselt käivad kratid mõisa aitudes, aga ka teiste „vaeste“ taludes. Tegelased, kes kindlasti kratte omavad, on Aida-Oskar, rehepapp ja kubjas Hans. Kubjas Hans on eriline selle poolest, et ta ei pea end varaliselt vaeseks. Tema ainus eesmärk on lasta kratil tuua talle mõisapreili, sest temal on puudu armastusest ja ilust. Samal ajal tunneb tema vastu tundeid õrna hingega Liina, kelle jaoks Hansul romaani lõpu poole aegagi pole, sest ta kurvastab oma vastamata armastuse pärast.

Kellel aga kratti pole, käivad head-paremat ise toomas. Varastamisega paistavad silma Imbi ja Äрни, toapoiss Ints, toatüdruk Luise, Muna-Ott ja Räägu Rein. Ints ja Luise varastavad paruni ja parunessi järelt ning õigustavad samal ajal enda tegevust. Ints peab end malevavanema Lembitu järeltulijaks ning Luise ei näe põhjust, miks peaks üks 100-aastane naisterahvas vajama surikleite. Samuti käitub sarnaselt Intsule ja Luisele Räägu Rein. Tema eesmärk on rohujuure tasandil tegeleda sakslastest mõisnike väljasöömise ja ehk varastada nendelt nii kaua, kuni nad kas surevad või ise ära lähevad.

4.3. Rumalus ja intelligentsus

Rumalus ja intelligentsus väljendub tegelaste enesehinnangus. Rumalad peavad end intelligentseteks. Intelligentseteks peavad end sulane Jaan ja Vanakurat. See väljendub nende suhtluses teiste tegelastega, kus nemadki üritavad teisi inimesi petta, kuid see ei õnnestu. Sulane Jaan üritab toatüdruk Luisele sisse sööta „armupirukat“, uskudes, et ta on kaval. Tegelikult ei saanud ta aru nõia soovitusel, mis kõlas nii: „*Võtad kaenla alt higi ja karvu, segad oma sitaga ja ongi valmis. Siis sööda see kellelegi sisse ja ta armub sinusse.*“ (Kivirähk 2000: 160)

4.4. Jumalikkus ja põrgulikkus

Jumalikkus ja põrgulikkus eristub selgelt surelike ja põrgust pärit olendite vahel. Kõige argumenteeritumalt väitleb kratt Joosep, regulaarselt kirikus käivad tegelased varastavad kõige rohkem jne. Põrgulikud tegelased nagu Vanakurat ja kratid saavad petta inimeste käest inimeste täitmatu himu tõttu võõra vara vastu. Põrguvürstil ja krattidel on kindel reeglistik, millele nad täielikult alluvad. Inimesed käituvad julmalt ning ei allu millelegi ega kellelegi. Seeläbi saavutatakse interaktsioon, kus ühed mängivad reeglite järgi ning teised mitte.

Lisaks on kõik tegelased koguduse liikmed ning kasutavad igapäevaselt kristlusega seotud väljendeid. Samas teevad tegelased rohkelt kristlastele lubamatuid tegevusi. Nad himustavad võõra vara, tapavad, valetavad jne.

4.5. Tegelaskõne analüüsi kokkuvõte

„Rehepapi“ tegelaste humoorikus on põhjendatav Viktor Raskini semantilise huumori teooriaga. Kuna tegelaste analüüsil tuli välja, et üldiselt tegutsevad tegelased oma sõnadele vastupidiselt, on võimalik eristada peaaegu iga tegelase puhul semantilise teooria põhiselt kaks skripti. Üks skript ehk teema kirjeldab tegelase kõnet, stiili ja sõnakasutust ning teine tema käitumist ja romaani vältel langetatud otsuseid. Enim kasutatavad skriptide paarid olid viisakas ja vulgaarne, vaene ja rikas, rumal ja intelligentne, jumalik ja põrgulik.

KOKKUVÕTE

Uurimistöös uuris autor Andrus Kiviräha romaani „Rehepapp ehk November“ tegelaste kõnele omast huumorit ning tõi välja neile isikupärased tunnused. Teoreetilises osas anti ülevaade erinevatest huumoriteooriatest, autori ja teose olemusest ning määratleti romaani žanr. Uurimistöö eesmärgiks oli võrrelda romaani tegelaste huumorit Viktor Raskini semantilise huumori teooriaga.

Uurimistöö käigus selgus Viktor Raskini semantilise teooria põhiseisukoht: tekst on huumorikas ainult sellisel juhul, kui selles on täidetud kaks tingimust. Esiteks peab tekst sisaldama kahte erinevat teemat ning teiseks peavad need teemad osaliselt ühtima ja vastanduma.

Kivirähale on omane võtta aluseks teiste autorite tööd, millele enda nägemuse järgi ehitada üles uus lugu. Samuti kujutab Kivirähk üldiselt tavalisi Eesti inimesi, tuues esile igapäevaolu absurduse. Kiviräha tegelastele on omane põhimõte: „Käige minu sõnade ja mitte minu tegude järgi.“ Tegelased käituvad vastupidiselt sellele, kuidas nad ennast maailmale esitlevad.

Tegelasi analüüsid selgus, et nii palju kui on erinevaid tegelasi, nii palju on ka aspekte, mis teevad romaani humoorikaks. Samuti saab igast tegelasest tuua välja vähemalt kaks erinevat teemat, mis sobivad Raskini naljamudelisse. Uurimistöö suutis romaani alusel Raskini teooriat tõestada. Tegelaskõnes on rohkem sarnasusi, kui esmapilgul tundub, ning vaid paar tegelast eristuvad väga selgelt isikupärase kõnestiiliga.

Klassikaliselt hea romaani tunnuseks võib humoorikast romaanist leida ka kurbust. 2017. aasta alguse Eesti Ekspressist võib lugeda Kiviräha arvamust „Rehepapi“ peatselt linastuva filmiversiooni kohta. Kivirähk on rahul, et režissöör Rainer Sarnet näeb tema teoses eelkõige traagikat, sest see peituvatki huumori taga. „Rehepapi“ traagilised motiivid võikski olla mõne järgmise uurimistöö teema.

ABSTRACT

The Unique Style and Use of Words by the Characters in Andrus Kivirähk's novel The Old Barney or November

This study is an analysis of the use of humour in the speech of the characters found in Andrus Kivirähk's novel The Old Barney or November by tying it with Viktor Raskin's semantic theory of humour. The primary sources for this work are Andrus Kivirähk's novel The Old Barney or November and study materials for the masters' level course in Folk Humour compiled by Arvo Krikmann at the Department of Estonian and Comparative Folklore of the University of Tartu. The method of study is an analysis of language which describes Andrus Kivirähk's unique style of writing. The study also brings out the distinctive use of language used by each individual character. In addition, in each character's speech the study found combinations of script which are used throughout the work in order to make the characters humorous. Produced together are four of the most used combinations of themes that are ascertained present in more than one character. This study proves Raskin's theory of humour which claims that in order to be humorous a joke needs to contain at least two themes that are partially in opposition as well

as partially overlapping. As far as the author knows, there has been no other study done on this subject.

KASUTATUD MATERJALID

Kivirähk, A. (2000) Rehepapp ehk November. Tallinn: Varrak

Abbott, W. T. (2002) White Knowledge and the Cauldron of Story: The Use of Allusion in Terry Pratchett's Discworld. Loetud: <http://www.lspace.org/books/analysis/bill-abbott.html>, 19.01.2017

Bardon, A. (2005) The Philosophy of Humor. Loetud: http://faculty.swosu.edu/frederic.murray/philosophy%20of%20humor_1.pdf, 23.01.17

Eesti Draamateatri kodulehekülg. Loetud: <http://www.draamateater.ee/eesti-matus>, 20.01.2017

Eesti Entsüklopeedia. Veebisõnaraamat. Loetud <http://entsyklopeedia.ee/>, 22.01.2017

Eesti Keele Käsiraamat. Veebiteatmik. Loetud <http://www.eki.ee/books/ekk09/>, 22.01.2017

Eesti Keele Seletav Sõnaraamat. Veebisõnaraamat. Loetud: <http://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=huumor&F=M>, 22.01.17

Eisen, J. E. (1919) Eesti mütoloogia. Tallinn: Eestimaa Kooliõpetajate Vastastiku Abiandmise Seltsi raamatukaupluse kirjastus

Estonian Literature Centre'i kodulehekülg. Loetud: <http://www.estlit.ee/elis/?cmd=writer&id=09854>, 13.01.2017

Gailit, A. (1928) Toomas Nipernaadi. Romaan novellides. Tallinn: Eesti Päevalehe Raamat History of Physical Comedy. Loetud: <http://blog.roundabouttheatre.org/2014/07/16/history-of-physical-comedy/>, 23.01.17

Hughes, M. (2014) What is a gag? Loetud: <https://www.quora.com/What-is-a-gag>, 23.01.17

Kaus, J. (2016) Programmiline köster. Loetud: <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/teater/programmiline-koster/>, 20.01.2017

Klettenberg, K. (2005) Andrus Kivirähki fenomen kaasaegses eesti kirjanduses. [Magistritöö] Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu

Kreem, J. (2013) Ajaloost kirjanduseks tagasi. Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 579-590

Krikmann, A (1985) Viktor Raskin: Semantic Mechanisms of Humour. [konspekt] Loetud: http://www.folklore.ee/~kriku/HUUMOR/Nlj_raskin.pdf, 21.01.2017

Krikmann, A. (2006) Contemporary Linguistic Theories of Humour. Loetud: <http://www.folklore.ee/folklore/vol33/kriku.pdf>, 22.01.2017

Laineste, L. (2003) Suunad huumori uurimises. Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 793–804

Luts, O. (1949) Kevade. Pildikesi koolipõlvest. Tallinn: Eesti Raamat

Raadio 2 kodulehekülg. Loetud: <http://r2.err.ee//rahvaomakaitse>, 20.01.2017

Schopenhauer, A. (1992) Koomilise teooriast. Looming, nr 12, lk 1666–675

Statistikaamet (2011) Noppeid ajaloost – usk. Loetud: <https://statistikaamet.wordpress.com/2016/12/29/noppeid-ajaloost-usk/>, 21.01.2017

Tali, P. (2005) Rehepapp – 21. sajandi eestlaste Kalevipoeg. Loetud: <http://epl.delfi.ee/news/kultuur/rehepapp-21-sajandi-eestlaste-kalevipoeg?id=51005339>, 20.01.2017

Victor Raskin. Distinguished Professor of English and Linguistics. Loetud: <http://web.ics.purdue.edu/~vraskin/Raskin.html>, 20.01.2017

